MONIKA BUŁAWA*

INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO POLSKIEJ AKADEMII NAUK, KRAKÓW

Przekleństwa z komponentem *szlag*/*szlak* w języku ogólnopolskim i w gwarach

Słowa kluczowe: frazeologizmy, przekleństwa, nazwy chorób.

doi: http://dx.doi.org/10.31286/JP.100.4.5

1. Uwagi wstępne

Leksem *szlag* należy do grupy tych wyrazów, które we współczesnej polszczyźnie zachowały się jedynie jako komponenty związków frazeologicznych, o motywacji nie zawsze już przejrzystej dla użytkowników języka[1].

Celem niniejszego artykułu jest opis przekleństw z komponentem *szlag* oraz jego wariantem fonetycznym *szlak* zarówno występujących w odmianie ogólnopolskiej, jak i odnotowanych w gwarach. Dane dotyczące polszczyzny ogólnej zaczerpnęłam ze słowników dawnej i współczesnej polszczyzny, z XVII-wiecznego kazania Adama Gdacjusza[2] (1969), NKJP oraz z Internetu. Do ciekawych frazeologizmów gwarowych pozwoliły dotrzeć dwie kartoteki: *Słownika gwar polskich* PAN oraz *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*[3]. Wykorzystuję materiały rękopiśmienne z tych kartotek (oznaczone odpowiednio skrótami: kart. SGP, kart. SGOWM) oraz teksty drukowane, do których odsyłały fiszki obu zbiorów (w tym wypadku umieszczam skrót tytułu pozycji, z której został wyekscerpowany dany frazeologizm). Materiały gwarowe przytaczam w zapisie ortograficznym (niezależnie od tego, jak zostały zapisane w danym źródle), stosując jednak specjalne znaki dla *a* oraz *e* pochylonego (odpowiednio: *á* oraz *é*), a także szwa (*ə*).

* monika.bulawa@ijp.pan.pl; ORCID: 0000-0003-1784-0412

1 Świadczą o tym prowadzone przez internautów dyskusje nad pochodzeniem związku *niech kogoś/coś szlag trafi*. Jedno z przedstawianych objaśnień łączy na przykład to przekleństwo z nazwą łopaty używanej przez piekarzy: „Znalazłam też w Internecie takie tłumaczenie słowa «szlag», a mianowicie była to też przez piekarzy w dawnych czasach nazywana łopata do ładowania pieczywa do pieca. Jeżeli na kogoś piekarz się zdenerwował, to życzył delikwentowi, żeby oberwał tym «wynalazkiem»" (http://ps-po.pl/2016/04/12/a-zeby-cie-pobozny-szlag-trafil/, dostęp: 15 lipca 2016); „To powiedzenie ponoć powstało od znaczenia łopaty do wkładania pieczywa do pieca. Z racji tego, że piekarze musieli wykonać zamach, by pieczywo włożyć bądź wyciągnąć z pieca, piekarz mówił tak do osób blisko, by uważały, bo je trafi szlag :)" (https://sjp.pl/szlag, dostęp: 4 kwietnia 2020). W cytatach poprawiono interpunkcję.

2 Jedno z kazań tego luterańskiego duchownego poświęcone zostało grzechowi nadużywania imienia Bożego oraz złorzeczenia; autor zawarł w nim interesujący dla językoznawcy zbiór przekleństw używanych w XVII-wiecznej polszczyźnie.

3 Obie kartoteki znajdują się w Pracowni Dialektologii Polskiej w Instytucie Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Określenia geograficzne odnoszące się do powiatów podaję zgodnie z obecnym podziałem administracyjnym.

2. *Szlag/szlak* w polszczyźnie ogólnej i gwarowej

Szlag to germanizm notowany już w okresie staropolskim (SStp, t. 8: 572: „*szlag* czy *ślag*"). WDLP jako jego etymony podaje śrwniem. *slac*, *slag* (r.m.) 'apopleksja', nwniem. *Schlag* (r.m.) 'paraliż, apopleksja; nagła śmierć' (zob. też: SEBor, s. 604).

W słownikach pokazujących funkcjonowanie interesującego nas leksemu w dawnej polszczyźnie objaśniany jest on (w różnych realizacjach fonetycznych) jako nazwa paraliżu oraz apopleksji, dwu zjawisk chorobowych pozostających ze sobą w związku przyczynowo-skutkowym (atak apopleksji może spowodować paraliż[4]); por.: „*szlag* czy *ślag*" 'nagła częściowa lub całkowita utrata ruchów ciała, atak apopleksji, paraliżu, apoplexia' (SStp, t. 8: 572), *szlak*, *ślak* 'paraliż, apopleksya' (L, t. 5: 594), *szlak*, *ślak* 'paraliż, apopleksja' (SWil, s. 1638), *szlak* 'rażenie, paraliż, apopleksja' (SW, t. 6: 632).

Jak pokazują dane słownikowe, omawiana jednostka jako nazwa schorzenia występowała w różnych realizacjach fonetycznych. Leksykony rejestrują następujące formy: *szlag* (SW, t. 6: 631, 632[5]), *ślag* (SW, t. 6: 632, 723 jako forma gwarowa), *szlak* (L, t. 5: 594; przest. SWil, s. 1638; SW, t. 6: 632[6]), *ślak* (L, t. 5: 594; przest. SWil, s. 1638; gm.[inny] SW, t. 4: 55). W kontekście problematyki frazeologicznej ważne jest przede wszystkim odnotowanie postaci z *-k* w wygłosie: formy takie występują bowiem we frazeologizmach gwarowych.

Jako nazwa choroby omawiana jednostka została także zarejestrowana w kartotece *Słownika gwar polskich* PAN, często w połączeniu *szlag kogoś trafił*. Ustalenie postaci wyrazu w zakresie wygłosu (*-g* czy *-k*) przeważnie nie jest możliwe ze względu na to, że rzadko poświadczone są jego przypadki zależne.

W kaszubszczyźnie[7] jako nazwa apopleksji funkcjonował rzeczownik *szlach*, mający poza tym znaczenie 'uderzenie, cios' (S, t. 5: 262). Jako jego etymony SEK (t. 5: 91) podaje: śrdniem. *slach* 'cios, uderzenie; nagły atak choroby; kara boska; zabójstwo', śrwniem. *slac*, *slages*, niem. *Schlag* 'cios, uderzenie; udar (mózgu), porażenie, apopleksja; uderzenie pioruna', dial. 'piorun, grzmot, grom'. Formę z wygłosem *-ch* zanotowałam też w pieśni z terenu Mazur w zwrocie *zjeść ślacha*[8] (MazPr, s. 326).

Słowniki współczesnej polszczyzny ogólnej albo notują leksem *szlag* z definicją 'apopleksja', informując jednocześnie, że występuje on obecnie jedynie jako komponent związków frazeologicznych (SJPSzym, PSWP, USJP), albo też pokazują wyłącznie te związki (SJPDor, SWJP, ISJP, WSJP PAN).

4 Por. *paraliż* 'utrata siły mięśniowej, bezwład wywołany uszkodzeniem elementów ruchowych ośrodkowego lub obwodowego układu nerwowego; porażenie' (SJPSzym, t. 2: 602); *apopleksja* 'nagłe przerwanie dopływu krwi tętniczej do pewnego obszaru mózgu wskutek pęknięcia lub zaczopowania naczyń krwionośnych, powodujące połowiczny lub całkowity paraliż ciała, często śmierć; udar mózgu' (SJPSzym, t. 1: 70).

5 Na stronie 632 zaznaczono, że jest to forma gwarowa.

6 W tym miejscu podane bez kwalifikatora, w SW (t. 1: 49) jako forma gwarowa (pod hasłem *Apopleksja*), w SW (t. 4: 55) jako „gminna" (pod hasłem *Paraliż*).

7 Od 2005 r. ma ona status języka regionalnego; leksemy kaszubskie wciąż jednak uwzględniane są w wydawanych po 2005 r. tomach *Słownika gwar polskich* PAN.

8 O zwrocie tym mowa będzie w dalszej części artykułu.

Frazeologizmy te według danych leksykograficznych nie należą do jednostek neutralnych stylistycznie. W SJPDor określone zostały mianem „pospolitych", podobnie w SJPSzym. Późniejsze słowniki kwalifikują je przeważnie jako potoczne (SWJP, PSWP, ISJP, WSJP PAN, WSF PWN). W USJP opatrzono je jednocześnie dwoma kwalifikatorami: *pot. posp.*; w WSFJP niektóre związki zostały zakwalifikowane jako pospolite, niektóre zaś jako przekleństwa lub wulgaryzmy. Frazeologizmy z omawianym leksemem uwzględniono w *Słowniku polskich przekleństw i wulgaryzmów* Macieja Grochowskiego (SPPiW) oraz *Słowniku polszczyzny potocznej* Janusza Anusiewicza i Jacka Skawińskiego (SPP) (z kwalifikatorami oznaczającymi je jako „grubiańskie" lub „rubaszne").

Omawiany leksem w znaczeniu 'apopleksja' funkcjonował między innymi w połączeniu *szlag kogoś trafił/trafia* (występującym także w przekleństwach). Podobnie jak sam wyraz *szlag*, tak też i cała ta fraza wywodzić się może z języka niemieckiego; por.: *der Schlag hat ihn getroffen* 'dostał udaru mózgu' (WSNP, s. 898) (dosł. 'szlag (udar) go trafił')[9] oraz frazeologizmy z czasownikiem *treffen*: *mich trifft der Schlag!* 'szlag mnie trafi!' (WSNP, s. 898), *der Schlag soll dich treffen!* 'niech cię szlag (trafi)!' (WSNP PWN, s. 809). Należy zauważyć, że również czasownik *trafić/trafiać* jest germanizmem (SEBor, s. 639; WDLP), znanym już w staropolszczyźnie. Tak więc można w wypadku przywołanego połączenia mówić o kalce frazeologicznej z języka niemieckiego, choć warto podkreślić, że zawierającej dwa zapożyczenia właściwe z tego języka.

Spośród sprawdzanych słowników pierwszy rejestruje interesującą nas frazę SW (t. 4: 631)[10]. Połączenie *szlag kogoś trafił/trafi* w znaczeniu 'ktoś dostał/dostanie ataku apopleksji' rejestrują także późniejsze słowniki (SJPDor, SJPSzym[11]). W analogicznej konstrukcji pokazywany jest też rzeczownik *apopleksja* (SJPDor, SJPSzym, ISJP).

Omawiana fraza znana była również w gwarach polskich, gdzie odnotowana została nie tylko w odniesieniu do apopleksji, ale też – rzadziej – do zawału serca (GMalb II, t. 2: 174; SCiesz, s. 308) (co do znaczenia 'zawał serca' zob. przypis 9).

W nowszych słownikach połączenie *szlag kogoś trafia/trafił* definiowane jest jako: 'ktoś umiera/umarł' (SFWP, SPP, WSFJP, WSF PWN[12]), ewentualnie z uściśleniem, że chodzi o śmierć nagłą (ISJP[13]). Przedstawiona zmiana znaczeniowa motywowana jest tym, że atak apopleksji mógł prowadzić nie tylko do paraliżu, ale też do śmierci. W wypadku przejścia od znaczenia 'ktoś dostał ataku apopleksji' do 'ktoś umarł' mamy zatem do czynienia z wykorzystaniem metonimii typu PRZYCZYNA ('ktoś dostał ataku apopleksji') ZA SKUTEK ('ktoś umarł'), a także z procesem uogólnienia ('ktoś umarł w wyniku ataku apopleksji' vs. 'ktoś umarł (nagle)').

9 Nwniem. etymon *vom Schlag getroffen* Thomas Menzel i Gerd Hentschel przywołują dla odnotowanej na Śląsku Cieszyńskim frazy *szlag trefił kogoś* 'ktoś dostał zawału serca', przy czym ze względu na to, że analogiczne frazy znane też były w polszczyźnie ogólnej, w języku czeskim oraz w gwarach północnomorawskich, uznają, że nie można jednoznacznie stwierdzić, jaką drogą zapożyczenie dostało się do gwar cieszyńskich (WDLT, s. 285). Jak podają autorzy, niemiecka kolokacja mogła się odnosić nie tylko do paraliżu, ale także zawału (ataku) serca (por. *Herzschlag* 'zawał serca').

10 Ze skróconym cytatem z Henryka Sienkiewicza: „Był pan Mirski – mówił Butrym – ale go szlag po drodze trafił [...]" (H. Sienkiewicz, *Potop*, t. 2, s. 37, online: https://books.google.pl/books?id=UoO4DwAAQBAJ&pg=PA37&lpg=PA37&dq=Był+pan+Mirski+, dostęp: 4 kwietnia 2020).

11 W SFJPSkor w tym znaczeniu pokazana fraza tylko z czasownikiem w aspekcie niedokonanym (*szlag kogoś trafia*).

12 Z wyjątkiem SFWP wymienione słowniki pokazują to połączenie tylko z czasownikiem w jednym aspekcie.

13 „Mówimy, że szlag kogoś trafił, jeśli osoba ta umarła nagle, np. na atak serca".

3. *Szlag/szlak* jako komponent przekleństw

Szlag jest nazwą choroby szczególnie często (w porównaniu z innymi nazwami chorób) wchodzącą w skład jednostek frazeologicznych. Zarówno w polszczyźnie ogólnej, dawnej i współczesnej, jak i gwarowej występuje między innymi w typowej dla nazw chorób funkcji (zob. Engelking 2010; Buława 2016a, 2016b), czyli jako komponent przekleństw. Na tej też grupie frazeologizmów skupię się w tym artykule.

Wykorzystuję w nim ustalenia na temat schematów składniowych przekleństw przedstawione na materiale współczesnej polszczyzny przez Renatę Przybylską (1986). Według autorki tej „pojęcie «przekleństwa» obejmuje takie wyrazy lub wyrażenia ekspresywne, które służą nadawcy do wyrażania skrajnie silnych, negatywnych emocji", przy czym „sekundarnie [...] mogą być w pewnych sytuacjach użyte do wyrażenia aprobaty i podziwu" (Przybylska 1986: 347)[14]. Jak zauważa:

> genetycznie używanie przekleństw wiązało się z realizacją funkcji magicznej języka. Miały one charakter tzw. złych życzeń, np. *niech cię cholera weźmie*, lub odsyłały odbiorcę albo jakiś obiekt w krąg oddziaływania zła, np.: *idź do diabła*, *wynoś się do cholery* itp. (Przybylska 1986: 348)[15].

3.1. Przekleństwa typu *niech kogoś szlag trafi*

Pierwsza grupa przedstawionych w artykule frazeologizmów obejmuje formuły wyrażające życzenie nadawcy, aby temu, kto jest obiektem przekleństwa, stało się coś złego[16]. Konkretyzacja zła, którego ma doświadczyć przeklęty, to w takich formułach często choroba i kalectwo (Engelking 2010; Buława 2016a). *Szlag* dobrze się nadaje do wykorzystania w nich, ponieważ nazywa zaburzenie w funkcjonowaniu organizmu, które ma poważne konsekwencje zdrowotne dla dotkniętego nim człowieka. Ponadto – ze względu na to, że atak apopleksji może doprowadzić do zgonu – formuły wykorzystujące nazwę tej choroby bliskie są innego typowego schematu treściowego złorzeczeń: formuł wyrażających życzenie komuś śmierci. Współcześnie jednak nie tyle pełnią one funkcję złorzeczeń, ile – tak jak wszystkie przekleństwa – służą do wyrażania negatywnych emocji, odnoszących się nie tylko do osób (*niech kogoś szlag trafi*), ale także przedmiotów, zjawisk, sytuacji itp. (*niech coś szlag trafi*) (zob. Przybylska 1986: 348).

R. Przybylska podaje następujący „stereotyp składniowy" tego rodzaju przekleństw: (1) wykładnik trybu rozkazującego bądź życzącego, np.: *niech*, *żeby*, *oby*, *bodaj*; (2) człon nominalny w bierniku, np.: *to*, *was*, *to wszystko*, *ich*, *cię*; (3) człon pełniący funkcję wzmacniającą, np. *jasny*; (4) człon werbalny, np.: *cholera wzięła*, *szlag trafił*. W realizacji powyższego schematu składniowego możliwe jest pominięcie niektórych jego składników (Przybylska 1986: 349).

Najstarszy przykład posłużenia się w przekleństwie omawianą nazwą, do którego udało mi się dotrzeć, pochodzi z XVII-wiecznego kazania autorstwa A. Gdacjusza, duchownego

14 Por. definicję przekleństwa Macieja Grochowskiego jako jednostki leksykalnej, „za pomocą której mówiący może w sposób spontaniczny ujawniać swoje emocje względem czegoś lub kogoś, nie przekazując żadnej informacji" (SPPiW, s. 13).

15 Zob. też: Engelking 2010; SPPiW, s. 12.

16 Formuły tego rodzaju nazywane są też *przeklęciami*. Na temat terminów używanych w odniesieniu do omawianych w tym artykule jednostek językowych zob. Engelking 2010; SPPiW, s. 12–13.

luterańskiego, przedstawiciela – jak to określa badacz jego twórczości – „regionalnej polszczyzny śląskiej" (Borek 1969: 108). W przekleństwie tym: *Bogdaj cię szlák zárázil* (Gdacjusz 1969: 159) występuje czasownik *zarazić*, który (wraz ze swym odpowiednikiem aspektowym *zarażać*) był w dawnej polszczyźnie używany w połączeniu z nazwami apopleksji/paraliżu[17]. Znane współcześnie złorzeczenie z czasownikiem *trafić* rejestruje SW (t. 4: 723), podając cytat z formą *ślag*, która jest w nim zakwalifikowana jako gwarowa: „Bodaj tę Kaśkę ślag trafił!" (z utworu Józefa Rogosza). Podobne frazy pochodzące ze źródeł z przełomu XIX i XX wieku gromadzi także kartoteka SGP PAN: „Bodej cie ślak trafiuł" (pow. wadowicki) (RWF IX, s. 215 (1882 r.)); „Żeby cie przynajświętszy szlok[18] trafiuł!" (okolice Łańcuta) (ME VI, s. 189 (1903 r.)).

Słowniki współczesnej polszczyzny (ogólne i frazeologiczne) notują następujące przekleństwa z leksemem *szlag*[19]:

– *bodajby*/*niech*/*żeby kogoś*/*coś* (*jasny*[20]) *szlag* (*trafi*/*trafił*) (SJPSzym, t. 3: 417; SWJP, s. 588, 1387; PSWP, t. 41: 364; ISJP; USJP, t. 4: 1526; WSJP PAN; SPPiW, s. 151; SPP, s. 190; SFJPSkor, t. 2: 280; PSF, s. 365; WSFJP, s. 773);

– *szlag by* (*kogoś*/*coś*) *trafił* (PSWP, t. 41: 364; ISJP; USJP, t. 4: 1526; WSJP PAN; SPPiW, s. 151; PSF, s. 604; WSFJP, s. 773);

– *szlag* (*by*) *to trafił* (SFJPSkor, t. 2: 280; SJPSzym, t. 3: 417)[21].

Z NKJP oraz Internetu wyekscerpowałam ponadto następujące warianty omawianego schematu przekleństw:

– z innym wykładnikiem trybu życzącego, np.:

Oby go szlag trafił, jak najszybciej (https://www.se.pl/wiadomosci/polska/scigaja-kata-psa)[22];

Oby szlag trafił naszą demokrację na oczach UE (https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/868983);

– z innymi przymiotnikami w funkcji wzmacniającej:

A ponieważ PO odebrała SLD gwarancję uzyskania najmarniej 65% głosów, to komuchy dostają ataków furii – i bardzo dobrze, niech ich szlag *nagły i niespodziewany*[23] trafi (NKJP: Internet);

17 Np.: „[...] tudzież go paraliż zaraził"; „Paraliżem abo ślakiem zarażony, paralityk" (L, t. 6: 871).

18 Pojawienie się w tym zapisie *o*, nieumotywowanego fonetycznie, można tłumaczyć zjawiskiem analogii do jednostek, w których występuje *a* pochylone.

19 Ze względu na ograniczenia objętości artykułu nie przytaczam zdań z przykładami podanych frazeologizmów. Można je zresztą łatwo znaleźć w przywołanych słownikach.

20 W nawiasy ujęte zostały elementy, które w realizacji danego frazeologizmu bywają – według danych leksykograficznych – pomijane.

21 Pokazuję tutaj również przekleństwa z komponentem *by*, sygnalizując jednak wątpliwość, czy należy interpretować go jako partykułę życzącą w nietypowej (nieinicjalnej) pozycji, czy jako wykładnik trybu przypuszczającego.

22 W cytatach pochodzących z Internetu poprawiona została pisownia oraz interpunkcja. Materiał zebrany został w 2020 r.

23 Te same przymiotniki pełnią też funkcję wzmacniającą w innym zwrocie z rzeczownikiem *szlag*: „Na nasze prośby bezczelny nader osobnik odpowiadał niezmiennie, że lubi słuchać jedynie głośnej muzyki. Szlag mnie trafił *nagły i niespodziewany*" (NKJP: Internet).

– z dodaną frazą przysłówkową w funkcji wzmacniającej:

Oby go szlag trafił *jak najszybciej*! (http://wpolityce.pl/forum/polityka/28);

Oby szlag ich *jak najprędzej* trafił! (mówię o szlagu politycznym oczywiście!) (NKJP: Internet);

– z innym czasownikiem w członie werbalnym:

Jeszcze tydzień temu było ok, a teraz niech szlag *weźmie* (https://f.kafeteria.pl/temat-4197180-smsy-z-tlenu/);

[...] żąda jakichś sprawozdań, rachunków i faktur i ogólnie masakra; niech szlag *weźmie* tę biurokrację (https://www.facebook.com/452048415569427/posts/505689043538697/).

Czasownik *wziąć* występujący w ostatnich przykładach charakterystyczny jest dla przekleństw z rzeczownikiem *diabeł* i jego synonimami (typu *niech to diabli wezmą*). Może on jednak występować także z nazwami chorób[24], we współczesnej polszczyźnie – z rzeczownikiem *cholera* (np. *bodaj cię cholera wzięła*! (SJPSzym, t. 1: 270)).

Również materiały gwarowe pokazują – poza tymi przekleństwami, które notowane są w słownikach polszczyzny ogólnej – inne formuły złorzeczenia:

– z innym wykładnikiem trybu życzącego:

Bodej cie ślak trafiuł (pow. wadowicki) (RWF IX, s. 215);

– z innym czasownikiem w członie werbalnym:

Niech tam ślag *wytrafiá* (pow. niżański) (NT II 160);

– z innymi przymiotnikami w funkcji wzmacniającej:

Żeby cie *przynajświętszy* szlok trafiuł! (okolice Łańcuta) (ME VI, s. 189);

Boże dopomóż, aby go *ciężki* szlak trafił (pow. tarnobrzeski) (MPTL XXVI, s. 289);

– z dodaną grupą nominalną w funkcji wzmacniającej:

Żeby cie szlak trafił *w samo serce* (pow. tarnobrzeski) (MPTL XXVI, s. 288);

– z przeczeniem:

Bodoj cie *nie* ślak! (pow. nidzicki) (kart. SGOWM);

24 O interpretacji takich przekleństw zob. Buława 2016b: 240.

– pozbawione wykładników trybu rozkazującego lub życzącego oraz członu nominalnego w bierniku:

Ślak trafił! Ślak wzion! (pow. jasielski) (kart. SGP);

Śliak trafi, nie pude juz (pow. kielecki) (kart. SGP);

– realizujące inny schemat składniowy:

Boże dopomóż, aby go ciężki szlak trafił (pow. tarnobrzeski) (MPTL XXVI, s. 289).

Jednowyrazowe przekleństwo *szlag* (por.: *cholera*, *diabli*) R. Przybylska (1986: 349) interpretuje jako najkrótszy wariant derywowany z przedstawionego wyżej schematu składniowego (z opuszczonym członem 1, 2, 3 oraz czasownikiem w członie werbalnym). W wypadku tego rodzaju przekleństwa (mającego status nie frazy, ale wyrażenia) może też pozostać człon wzmacniający, por.:

Sam stanik też trochę uwiera. *Szlag!* Jak żyć – się pytam?! (https://www.flowmummy.pl/2014/07);

Szlag jasny, żyję, chciało mi się krzyczeć [...] (NKJP: Karol Maliszewski, *Faramucha*, Zielona Sowa, Kraków 2001).

3.2. Przekleństwa typu *idź do szlaka*

Przedstawiony w podrozdziale 3.1 typ przekleństw ilustrowany był przykładami pochodzącymi zarówno z polszczyzny ogólnej, jak i gwarowej. Frazeologizmy zaprezentowane w dalszej części artykułu mają już natomiast w zdecydowanej większości charakter dyferencyjnie gwarowy.

Część z nich mieści się w drugim stereotypie składniowym przekleństw wyróżnionym przez R. Przybylską, obejmującym jednostki odsyłające „odbiorcę albo jakiś obiekt w krąg oddziaływania zła" (Przybylska 1986: 348). Składają się na niego następujące elementy: (1) czasownik w trybie rozkazującym, np.: *idź*, *wynoś się*, *zjeżdżaj*; (2) wykrzyknik, np.: *do cholery*, *do diabłów*; (3) człon pełniący funkcję wzmacniającą, np.: *jasny*, *stu*; (4) przyimek *z*; (5) człon nominalny (w narzędniku), np.: *takim gadaniem*, *tą robotą* (Przybylska 1986: 350). Podobnie jak poprzednio przedstawiony schemat składniowy, tak też i ten dopuszcza elipsę pewnych elementów. Ponadto jego centralny człon, czyli wyrażenie typu *do cholery*, *do diabłów*, może nie tylko być używany z czasownikami służącymi do obraźliwego zerwania kontaktu z odbiorcą, ale też funkcjonować w tekście tak jak wykrzyknik, stojąc poza obrębem wypowiedzenia (por. „Jest to, *do cholery*, niemożliwe"); może też być samodzielnym wypowiedzeniem („A: *do licha ciężkiego!* B: *o co ci chodzi?*") (Przybylska 1986: 350).

Powyższy typ przekleństw reprezentują jednostki:
– *idź, bież do szlaka*:

Idź do ślaka! (Kujawy) (Kuj, cz. 2: 277);

Biéż do szlaka! (biegaj, idź do djabła) (Kujawy) (Kuj, cz. 1: 52);

– *do szlaka* (*z czymś*):

Ej do szlaka (do licha!) (Kujawy) (Kuj, cz. 2: 277);

Do ślaka (Orawa) (KąśSł, t. 1: 193);

Do szlaka, ale mász krzepę! (pow. olsztyński) (kart. SGOWM);

Do szlaka z taką robotą. Do szlaka z takiem chłopem! (pow. olsztyński) (kart. SGOWM);

– *do szlaków morowych*[25] (pow. olsztyński) (kart. SGOWM).

Z NKJP wyekscerpowałam ponadto wyrażenie analogiczne do przekleństwa *do szlaka z czymś*, w którego wypadku rzeczownik *szlag* występuje jednak nie w D. poprzedzonym przyimkiem *do*, lecz w M.:

Jeśli Mazowiecki odczuwa przykrość, to tylko się cieszyć. Niech się z Kucem kompromitują. *Szlag z nimi* (NKJP: Internet).

W *Słowniku gwar kaszubskich* Bernarda Sychty znajdujemy hasło *Szlacha!*, opatrzone definicją 'okrzyk wyrażający zdziwienie lub zniecierpliwienie' i zilustrowane następującymi przykładami: *Szlacha jes*[26] *nie ráz! Ij do szlacha, je to práwda?! Do szlacha! udá to san*[27] *nóm czə nié?* (S, t. 5: 262), ponadto pełniące taką samą funkcję wyrażenia z komponentem *ala*[28]: *Ala szlachowie! Ala szlachowie jesz nie ráz!* (S, t. 5: 262), *Ala szlakowie!* (S, t. 1: 3)[29]. Należy jednak zauważyć, że w haśle *Szlacha!* tylko pierwszy podany przykład ilustruje tę jednostkę; w dwóch pozostałych mamy do czynienia nie z tym wykrzyknikiem, lecz z rzeczownikiem

25 Również przymiotnik *morowy* jest jednostką związaną z nazwą choroby (przymiotnik ten omówiony został w: Buława, Tyrpa 2019).

26 Forma *jes* zapisana zapewne w wyniku błędu literowego (por.: *ala szlachowie jesz nie ráz!* (S, t. 5: 262), *jesz nie ráz* (S, t. 1: 73)). Zob. też przypis 27.

27 W zapisie fonetycznym *są*, który to wygłos trudno adekwatnie oddać w zapisie ortograficznym.

28 *Ala* to kaszubski „wykrzyknik wyrażający zdziwienie, złość, gniew, zniecierpliwienie, występujący z reguły w połączeniu z innym wyrazem użytym w nominatiwie, datiwie bądź vokatiwie i uzupełniany często wyrażeniem dodatkowym *ješ ńe ráz!*" (SEK, t. 1: 72).

29 Poza tymi jednostkami w kaszubszczyźnie odnotowane zostało także przekleństwo: *Niech go szlach* (LPW, t. 2: 464), realizujące schemat omówiony w podrozdziale 3.1.

szlach w D. lp., będącym składnikiem wyrażenia przyimkowego, analogicznego do przedstawionych wyżej połączeń *do szlaka*. Wykrzyknik *szlacha!* powstał zapewne z takiego wyrażenia w wyniku usamodzielnienia się członu rzeczownikowego.

3.3. Inne przekleństwa

W zebranym przeze mnie materiale znalazły się także frazeologizmy niemieszczące się w żadnym z wyżej przedstawionych schematów, stworzonych na bazie przekleństw funkcjonujących we współczesnej polszczyźnie ogólnej. Do grupy tej zaliczają się jednostki:

– *pal kogoś/coś szlag/szlak*:

Pal ją tam szlag i karetę, bylibyśmy tak samo przyjechali i własną bryczką [...] (Józef Bliziński, *Pan Damazy* (1877 r.), akt I, scena XI[30]);

Pal go szlak! (Kujawy) (Kuj, cz. 2: 277);

– *szlak*[31] *kogoś kieny*[32]:

Szlak ich kieny! Kieny – to ja mu życze do diachła; Czort! Szlak ich kieny! Do diachła! (Ostróda) (kart. SGOWM);

– *szlak ci dupę stargał*:

Ślak ci dupe stargáł, kaś tele casy był! (Orawa) (KąśSł, t. 2: 436);

– *szlak zawali*:

Ślak zawali! No to kielo tyk fenigów było w dudku? (Orawa) (KąśSł, t. 2: 436[33]).

Należy podkreślić, że we frazeologizmach gwarowych występują realizacje z *-k* w wygłosie, a zatem formy obecne w dawnej polszczyźnie ogólnej. Część z nich pochodzi ze źródeł jeszcze XIX-wiecznych (Kuj, cz. 1, 2); ponadto typowe jest zachowanie dłużej w gwarach jednostek leksykalnych, które wyszły z użycia z odmiany ogólnopolskiej. Podobna zachowawczość charakteryzuje związki frazeologiczne, które także mogą przechowywać jako swoje komponenty leksemy nieużywane już w kontekstach pozafrazeologicznych. W wypadku gwar orawskich

30 https://pl.wikisource.org/wiki/Pan_Damazy/Akt_I. Fraza *Pal ją tam szlag!* zanotowana w SW (t. 6: 631; z informacją, że pochodzi z utworu J. Blizińskiego) oraz w K (t. 5: 304).

31 Podaję *-k* w wygłosie ze względu na inne przekleństwa odnotowane w kartotece SGOWM, w których bez wątpienia mamy do czynienia z realizacją *szlak* (*szlaka*, *szlaków*).

32 *Kieny* 'gdzieś, gdziekolwiek' (SGOWM, t. 3: 183).

33 Na Orawie też czasownik *ślakować* 'przeklinać, używając raz po raz przekleństwa *ślak trafi* lub podobnych' (KąśSł, t. 2: 436).

należy ponadto uwzględnić wpływ języka słowackiego, w którym niemiecki etymon został zapożyczony jako *šľak*[34].

4. Wariantywność w stosunku do związków z komponentem 'diabeł'

Część wymienionych wyżej przekleństw (*idź*, *bież do szlaka*; *do szlaka* (*z czymś*); *pal kogoś/coś szlag/szlak*; *niech szlag weźmie*) można traktować jako wariantowe w stosunku do związków z komponentem 'diabeł' (przy założeniu, że o wariantywności leksykalnej możemy mówić także wówczas, gdy wymienne komponenty frazeologizmów są niesynonimiczne), por. np.: *idź*, *bież do szlaka* vs. *idź do djabła* (SW, t. 1: 455); *pal kogoś szlag/szlak* vs. *pal djabli* (SW, t. 1: 455). Tego rodzaju wariantywność występuje także w wypadku innych niż przekleństwa gwarowych frazeologizmów z leksemem *szlak*, por.: *szlak kogoś wie*, *szlaka wart*, *na szlaka*, *zjeść szlaka/szlacha* (zob. Buława 2016b: 233–234). We współczesnym języku ogólnopolskim zjawisko to reprezentują frazeologizmy z rzeczownikiem *cholera* (Bera 1997). W dawnej polszczyźnie oraz w gwarach obejmowało ono jednak także inne nazwy chorób, np.: *pal kogoś kolka*, *idź do palarusa* (Buława 2016b).

Jako czynniki umożliwiające pojawianie się w tych samych kontekstach frazeologicznych nazw diabła i paraliżu/apopleksji wymienić należy: negatywne wartościowanie obu tych zjawisk (diabeł i choroba reprezentują podstawowe antywartości w tej sferze rzeczywistości, do której się odnoszą, czyli – odpowiednio – w sferze wartości sakralnych i witalnych, tj. związanych z życiem i zdrowiem), charakterystyczne dla kultury ludowej antropomorfizowanie chorób (choroba jako byt, który – podobnie jak diabeł – jest wrogą ponadnaturalną siłą, chcącą i mogącą szkodzić człowiekowi)[35], jak również wynikającą z tabu językowego tendencję do unikania nazwy złego ducha. Trzeba także wziąć pod uwagę istniejące w medycynie ludowej przekonanie o diable oraz istotach demonicznych jako sprawcach chorób (zob. np.: Moszyński 1934: 186–190; Burszta 1967: 403–404).

Kazimierz Moszyński (1934: 190) wymienia paraliż i apopleksję wśród tych schorzeń, które najczęściej w wierzeniach Słowian były powodowane przez postrzały demonów. W pracach etnograficznych dotyczących polskiej medycyny ludowej również znaleźć można informacje mówiące o tym, że wspomniane choroby przypisywano działaniu diabła lub istoty demonicznej (Pleszczyński 1892: 134; Libera 1995: 108; Kujawska i in. 2016: 80; SSiSL, t. 1, z. 3: 314), co ma związek z tym, że były to choroby ciężkie i nagle się pojawiające (Libera 1995: 76). Czynnikami etiologicznymi, z którymi jednak przede wszystkim łączono paraliż i apopleksję w polskiej medycynie ludowej, były powietrze i wiatr (czasem mowa jest o przeciągu, wichrze lub wirze powietrznym) (zob. np.: Osipowicz 1897: 778; Burszta 1967: 402; Tylkowa 1989: 20). Według K. Moszyńskiego (1934: 180) wiązanie paraliżu z wirem powietrznym wynika z wierzeń, że wir taki może uderzać w ludzi, a także porywać ich i rzucać nimi o ziemię. Nie można również pominąć ścisłych związków istniejących między wiatrem a diabłem (jak też demonami)

34 Warto dodać, że SSJ (t. 4: 430) obok nazwy choroby podaje *šľak* jako nazwę diabła, z informacją, że zwykle występuje ona w przeklęciach: *vezmi ho, ber ho šľak*; *choď do šľaka*.

35 Na ten temat zob. Marczewska 2012.

w kulturze ludowej. Wiatr pojmowany był w niej jako miejsce, w którym przebywa diabeł, lub też jako sam diabeł, zły duch w służbie diabła czy jako zjawisko pozostające pod jego władzą (SSiSL, t. 1, z. 3: 311, 315). Ponadto traktowany był jako środek przenoszący czary (Moszyński 1934: 179). Z diabłem w wierzeniach ludowych szczególnie wiązano wir powietrzny: rozpowszechnione było przekonanie, że ma on diabelskie pochodzenie; istniały też wierzenia, że przebywa w nim diabeł (SSiSL, t. 1, z. 3: 339–340). Mimo że w sprawdzonych przeze mnie źródłach, w których mowa jest o powodowaniu paraliżu przez wiatr (wir powietrzny), jedynie sporadycznie pojawiają się informacje wiążące ten czynnik etiologiczny z działaniem sił nadprzyrodzonych[36], powiązań takich nie można moim zdaniem wykluczyć także w innych wypadkach[37].

Warto również zwrócić uwagę na sposób definiowania omawianych jednostek w dwóch tomach Oskara Kolberga, por.: *szlak*, *ślak* 'diabeł, kat' w *Słowniczku wyrazów kujawskich* (Kuj, cz. 2: 277[38]); *ślach* 'czart' w *Słowniku wyrazów gwarowych* (MazPr, s. 615[39]). Dostrzec można w tym wypadku analogię do rozwoju semantycznego rzeczownika *kaduk*, zapożyczenia z łaciny (*cadūcus morbus* 'padaczka'), które przejęte zostało jako nazwa choroby (epilepsji), później zaś (od XVIII w.) funkcjonować zaczęło jako określenie diabła (Sław, t. 2: 17–18) i które również stanowi komponent wielu związków frazeologicznych (por.: *kaduk kogoś przyniósł*, *niesie*; *kaduk wie*; *u kaduka!* (L, t. 2: 287)). Mniej znanym przykładem podobnego procesu jest rzeczownik *ból* (por.: *ból* 'diabeł' (ESXVII; L, t. 1: 145) oraz zwroty: *być u bóla*, *zjeść bóla* (ESXVII)).

Na to, że mamy do czynienia z leksemem występującym w innym już niż nazwa choroby znaczeniu, wskazywać może końcówka D. lp. *-a*, którą przybiera *szlak* w przytoczonych frazeologizmach. Słowniki historyczne (L, SWil, SW), notując ten rzeczownik w znaczeniu 'apopleksja, paraliż', podają w D. lp. końcówkę *-u* (por. „Lawendowa wódka zachowuje od szlaku" (L, t. 5: 549)). Przybieranie zatem przez *szlak* końcówki *-a*, charakterystycznej dla rzeczowników żywotnych rodzaju męskiego, można interpretować jako świadectwo dokonanego procesu personifikacji, wyznacznik jego występowania w znaczeniu 'diabeł'. Zwracając uwagę na tę prawidłowość, trzeba jednak pamiętać, że w gwarach rozkład końcówek *-a* oraz *-u* w D. lp. nie zawsze jest zgodny ze stanem ogólnopolskim, a zasięg końcówki *-a* jest nieco szerszy[40].

36 Por.: „[...] jeśli kogoś zawieje wiatr pochodzący od *wietrznicy* (ducha), to człowiek ten puchnie, traci mowę lub paraliżuje go" (SSiSL I 3: 314); „Mniemają, że tej choroby [paraliżu, zwanego *trąceniem wiatru* – M.B.] sprawcą jest zły duch" (Pleszczyński 1892: 134). Ścisłe związki między paraliżem, złym duchem i wiatrem istnieją – na co zwrócił uwagę Recenzent artykułu – w białoruskiej medycynie ludowej: zły duch jest sprawcą choroby, działającym za pośrednictwem wiatru (wiru powietrznego) (Wereńko 1896: 142, 194; *Narodnaâ medycyna* 2007: 407). Por. też: brus. *padwiej* 'w dawnej mitologii białoruskiej – zły duch, który krąży w wichrze, przynosi zniszczenie oraz niezwykłe choroby', daw. 'choroba, do której dochodzi, kiedy człowieka złapie przeciąg; paraliż' (TSBM, t. 3: 517).

37 Warto dodać, że powiązania takie odnosić się też mogą do innych niż paraliż dolegliwości, por. „przyrok", objawiający się nagłym i silnym bólem głowy, mógł być spowodowany przez „zły wiatr, w którym zwykle diabeł siaduje" (Pozn, cz. 7: 117).

38 W słowniczku pokazano te jednostki tylko jako składniki frazeologizmów. Występujący w definicji rzeczownik *kat* to także komponent wymienny we frazeologizmach z członem 'diabeł'.

39 Hasło powstałe prawdopodobnie na podstawie zwrotu *zjeść ślacha*, odnotowanego w tym samym źródle (MazPr, s. 326).

40 W kartotece SGP PAN forma D. lp. *szlaka* w wypadku leksemu użytego w znaczeniu 'zawał serca' poświadczona została z pow. sztumskiego: „Od tégo piérszégo szlaka ón eszcze nie umer" (GMalb II, t. 2: 174).

Należy również podkreślić, że nawet jeśli można mówić o wytworzeniu się nowego znaczenia leksemu *szlak*, to jednak z zakresem użycia ograniczonym do frazeologizmów (nie zostało poświadczone usamodzielnienie się znaczenia 'diabeł' w innych kontekstach, a przytoczone wyżej definicje ze słowniczków gwarowych powstały zapewne jedynie na podstawie związków frazeologicznych (zob. przypisy 37 i 38)).

5. Piorun czy apopleksja?

Część gwarowych przekleństw i innych frazeologizmów z leksemem *szlak* (*szlach*) zarejestrowana została w gwarach mazurskich i warmińskich[41], w związku z czym należy wspomnieć, że jest to obszar, gdzie leksem ten występował także w znaczeniu 'piorun'. Kartoteka SGOWM poświadcza je z powiatu olsztyńskiego („szlak to grzniota"[42]) oraz mrągowskiego („no, pani, to w jeno kruske, to przysed slak"), a także z dwóch tekstów będących „próbką zastosowania dialektu z Prus Wschodnich do literatury satyrycznej" (NT I, s. 201): „Niech w tych konserwatywnych belanów [...] tam szlak trzaśnie" (NT I, s. 202–203); „Niech w ten... tam szlach trzaśnie na tą świętą noc" (NT I, s. 202)[43]. W polszczyźnie ogólnej *szlag/szlak* w takim znaczeniu nie był znany.

Pojawia się zatem pytanie, czy nie można łączyć występujących w niektórych przywołanych frazeologizmach jednostek *szlak* (*szlach*) ze znaczeniem 'piorun', jeśli uwzględni się fakt, że – podobnie jak nazwy chorób – również takie wyrazy jak *piorun* czy *grom* stanowią składnik wielu ogólnopolskich oraz gwarowych przekleństw, a także frazeologizmów wariantowych wobec związków z komponentem 'diabeł'[44]. Biorąc jednak pod uwagę, że wyrażenie *do szlaka* zostało odnotowane też z innych obszarów (Kujawy, Orawa), jak i to, że powszechnie występujący w ogólnopolskich i gwarowych frazeologizmach *szlag* niewątpliwie wywodzi się z nazwy choroby, za bardziej uzasadnioną uznałabym interpretację, że również w opisywanym tu przypadku interesująca nas jednostka ma taką proweniencję. Należy dodać, że w kartotece SGOWM, skąd czerpię dane dotyczące funkcjonowania omawianego leksemu w gwarach Ostródzkiego, Warmii i Mazur, nie został on odnotowany w znaczeniu udaru mózgu, co jednak nie stoi w sprzeczności z przedstawioną interpretacją, ponieważ nawet jeśli kartoteka oddaje rzeczywisty stan rzeczy i wspomniany brak nie wynika po prostu z jej niekompletności, nie można zapominać o charakterystycznej właściwości frazeologizmów polegającej na tym, że mogą w nich występować jednostki nieobecne w kontekstach pozafrazeologicznych.

Do rozważenia zarysowanej tu alternatywnej interpretacji mazurskich i warmińskich frazeologizmów z leksemem *szlak* (*szlach*), wiążącej je z wyrazem o znaczeniu 'piorun', skłoniła mnie również interpretacja, jaką w SEK otrzymały wspomniane wyżej kaszubskie wykrzykniki *szlacha!* oraz *ala szlachowie!* W SEK (t. 5: 91) wykrzyknik *szlacha!* objaśniony został jako

41 Poza przekleństwami dotyczy to nieomawianych tu frazeologizmów: *szlak kogoś wie*, *na szlaka*, *zjeść szlacha* (zob. Buława 2016b: 233–234).

42 Por. hasło *Grzmiot, grzmiota, grzmot, grzmota* w SGOWM (t. 2, s. 337–338).

43 Na Warmii też *szlag* 'uderzenie': „[od] jenego [jednego] szlagu" (pow. olsztyński) (kart. SGOWM).

44 Por. np.: *do pioruna* (*z kim*)*!*, *do jasnego pioruna!*, *do stu*, *u stu*, *do kroćset*, *do wszystkich piorunów!*, *u pioruna!*, *idź do pioruna!*, (*A*) *niech, żeby go, mnie, cię (ich itp.) piorun trzaśnie!*, *niech jasne pioruny pobiją, spalą!* (SFJPSkor, t. 1: 680); *niech go jasny grom bije, trzaśnie*, *niech go gromy biją*, *żeby go (cię) jasny grom spalił!* (SFJPSkor, t. 1: 263).

D. lp. kasz. rz. *szlach* 'uderzenie, cios', 'apopleksja, udar'; a jako materiał porównawczy przywołano: pol. dial. kuj. *szlak* : *ślak* 'diabeł, kat'[45], dł. *šlach* 'diabeł', zwykle jako wykrzykniki *šlacha!* 'do diabła', *co šlacha!* 'okrzyk wyrażający zdziwienie, zdumienie', cz. pot. *šlak* 'diabeł, czart' (: 'szlag, apopleksja'), słc. pot. *šľak* 'diabeł, czart; piorun'. Według interpretacji podanej w SEK (t. 5: 92) wspomniane kaszubskie wykrzykniki „nawiązują do niepoświadczonego w kasz. znaczenia 'diabeł, czart', które z kolei wtórne ze znaczenia 'piorun, grom'". W SEK (t. 1: 73, hasło *Ala*) znajdziemy jednak również interpretację wiążącą wykrzyknik *ala szlachowie!* z nazwą apopleksji, co wynika z zawartego w tym haśle stwierdzenia, że słowa utrwalone w kaszubskich wyrażeniach zaczynających się od *ala* dotyczyły w przeszłości świata demonów i sił nadprzyrodzonych i że „również występujące tu nazwy chorób (por. *šlax* 'apopleksja, udar' S V 262) miały zapewne określoną personifikację"[46].

6. Podsumowanie

Podobnie jak w polszczyźnie ogólnej, tak i w zbiorze zgromadzonych przeze mnie przekleństw gwarowych z nazwami chorób jednostki z leksemem *szlag*/*szlak* należą do najliczniej reprezentowanych (obok frazeologizmów z nazwami paraliżu, semantycznie bliskimi *szlagu*, oraz z nazwami chorób epidemicznych). W obu odmianach języka najwięcej przekleństw mieści się w grupie formuł będących pierwotnie życzeniem komuś choroby (pośrednio zaś – śmierci). Omawiany leksem występuje w nich przeważnie z czasownikiem *trafić*, z którym tworzył on dawniej kolokacje w kontekstach pozafrazeologicznych (i z którym łączy się on także w innych – nieomawianych tu – frazeologizmach). Gdy wyszedł z użycia jako nazwa choroby, przekleństwa z nim zatraciły dla części użytkowników języka swoją przejrzystość motywacyjną, w związku z czym nieczytelne stało się wyrażane w nich złorzeczenie. Bardziej różnorodne przykłady przekleństw dostarczają materiały gwarowe. Obserwować w nich możemy zjawisko wariantywności jednostek zawierających omawiany leksem w stosunku do frazeologizmów z komponentem 'diabeł', co może nawet prowadzić do traktowania go jako nazwy już nie choroby, lecz złego ducha.

Jak zostało wspomniane, nazwy chorób – ze względu na ich negatywne nacechowanie aksjologiczne, reprezentowanie tego, co w zakresie tak zwanych wartości witalnych uznawane jest za złe – można uznać za jednostki szczególnie odpowiednie do posłużenia się nimi jako komponentami przekleństw. We współczesnej polszczyźnie ogólnej zjawisko to reprezentowane jest dość skromnie: jedynie przez frazeologizmy z leksemami *szlag* i *cholera*. Jego bogatszą egzemplifikację możemy jednak znaleźć, badając dawną polszczyznę oraz sięgając do materiałów gwarowych. W artykule tym – na przykładzie leksemu *szlag*/*szlak* – zaprezentowany został wycinek zjawiska, które zasługuje na całościowe opracowanie uwzględniające zarówno polszczyznę ogólną, jak i gwarową, również w aspekcie historycznym.

45 Na podstawie hasła w *Słowniczku wyrazów kujawskich* (Kuj, cz. 2: 277), o którym była wyżej mowa.

46 Warto dodać, że kaszubski leksem *szlaga* 'grzmot' (Jastarnia, Bór na Helu) jest etymologicznie spokrewniony z ogólnopolską i kaszubską nazwą apopleksji. SEK (t. 5: 89) jako jego etymony podaje niem. dial. pr. *Schlag* 'piorun, grzmot, grom' oraz niem. *Schlag* 'uderzenie pioruna'.

Rozwiązanie skrótów: brus. – białoruski, cz. – czeski, dł. – dolnołużycki, dial. – dialektalny, kasz. – kaszubski, kuj. – kujawski, nwniem. – nowo-wysoko-niemiecki, pol. – polski, pot. – potoczny, śrdniem. – średnio-dolno-niemiecki, śrwniem. – średnio-wysoko-niemiecki, pow. – powiat, pr. – pruski, słc. – słowacki

Źródła

GMalb II: H. Górnowicz, *Dialekt malborski*, t. 2: *Słownik*, z. 1–2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, na zlec. Polskiej Akademii Nauk, Gdańsk 1974.

K: J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1900–1911.

kart. SGOWM: kartoteka *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (online: https://rcin.org.pl/dlibra/results?q=kartoteka+s%C5%82ownika+gwar+ostr%C3%B3dzkiego&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0).

kart. SGP: kartoteka *Słownika gwar polskich* PAN (online: https://rcin.org.pl/dlibra/results?q=kartoteka+S%C5%82ownika+gwar+polskich&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0).

KąśSł: J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, t. 1–2, wyd. 2, Księgarnia Akademicka, Kraków 2011.

Kuj: O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, seria III–IV: *Kujawy*, cz. 1–2, Warszawa 1867.

LPW: F. Lorentz, F. Hinze, *Pomoranisches Wörterbuch*, t. 1–4, Akademie Verlag, Berlin 1958–1973.

MazPr: O. Kolberg, *Mazury Pruskie*, oprac. W. Ogrodziński, D. Pawlak, Polskie Towarzystwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Wrocław–Kraków–Warszawa 1966.

ME VI 187–421: A. Saloni, *Lud łańcucki. Materiały etnograficzne*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne" 1903.

MPTL XXVI: W. Gaj-Piotrowski, *Kultura społeczna ludu z okolic Rozwadowa*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 1967.

NT I: K. Nitsch, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, nakładem K.S. Jakubowskiego, Lwów 1929.

NT II: K. Nitsch, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, wyd. 2 zmienione przez autora, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960.

Pozn: O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, seria IX–XV: *Poznańskie*, cz. 1–7, Kraków 1875–1882.

RWF IX 149–217: J. Biela, *Gwara zebrzydowska. Studium dialektologiczne*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności" 1882.

S: B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1–7, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1973.

SCiesz: *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, red. J. Wronicz, wyd. 2 poprawione i poszerzone, Galeria „Na Gojach", Ustroń 2010.

SGOWM: *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, red. Z. Stamirowska, H. Perzowa, D. Kołodziejczykowa, K. Sobolewska, t. 1–7, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987–1991 (t. 1–2), Instytut Języka Polskiego, Warszawa–Kraków 1993–2018 (t. 3–7).

Bibliografia

Bera M. 1997: *Jednostki z wyrażeniami* cholera *i* diabeł. *Próba analizy semantycznej*, „Polonica" XVIII, s. 125–140.

Borek H. 1969: *Uwagi o języku*, [w:] A. Gdacjusz, *Wybór pism*, oprac. H. Borek, J. Zaremba, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Wrocław, s. 87–110.

Buława M. 2016a: *Nazwy chorób epidemicznych w przekleciach gwarowych*, „LingVaria", nr 2(22), s. 249–264.

Buława M. 2016b: *Paralusz i inne „odmiany złośliwych diabłów", czyli o związkach między chorobą a diabłem we frazeologii gwarowej*, [w:] M. Rak, K. Sikora (red.), *Słowiańska frazeologia gwarowa*, „Biblioteka LingVariów", t. 13, Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 229–248.

Buława M., Tyrpa A. 2019: *Leksykalne skutki* moru *w polszczyźnie potocznej i ludowej*, [w:] B. Grabka, R. Kucharzyk, A. Tyrpa (red.), „Studia Dialektologiczne" V, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków, s. 139–149.

Burszta J. 1967: *Lecznictwo ludowe*, [w:] J. Burszta (red.), *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. 3, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 393–436.

Engelking A. 2010: *Klątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*, Oficyna Naukowa, Warszawa.

ESXVII: *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, red. W. Gruszczyński (online: http://sxvii.pl, dostęp: 4 kwietnia 2020).

Gdacjusz A. 1969: *Wybór pism*, oprac. H. Borek, J. Zaremba, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Wrocław.

ISJP: *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. 1–2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.

Kujawska M., Łuczaj Ł., Sosnowska J., Klepacki P. 2016: *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.

L: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, wyd. 2 poprawne i pomnożone, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1854–1860.

Libera Z. 1995: *Medycyna ludowa. Chłopski rozsądek czy gminna fantazja?*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

Marczewska M. 2012: Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam... *Choroba. Studium językowo-kulturowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce.

Moszyński K. 1934: *Kultura ludowa Słowian*, cz. 2: *Kultura duchowa*, z. 1, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.

Narodnaâ medycyna: rytual'na-magičnaâ praktyka, ukladanne, pradmova i pakazal'niki T.V. Valodzinaj, Belaruskaâ navuka, Minsk 2007.

NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego (online: http://nkjp.pl/, dostęp: 4 kwietnia 2020).

Osipowicz A. 1897: *Lecznictwo ludowe. Nazwy ludowe niektórych chorób, z wymienieniem środków, używanych po wsiach na ich leczenie w dawnym Augustowskiem*, „Wisła" XI, s. 771–783.

Pleszczyński A. 1892: *Bojarzy międzyrzeccy. Studium etnograficzne*, skład główny w księgarni M. Arcta, Warszawa.

Przybylska R. 1986: *Co się komu „ciśnie na usta", czyli o pewnym typie wyrażeń ekspresywnych*, „Język Polski" LXVI, z. 5, s. 347–351.

PSF: K. Głowińska, *Popularny słownik frazeologiczny*, Wilga, Warszawa 2000.

PSWP: *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgółkowa, t. 1–50, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 1994–2005.

SEBor: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005.

SEK: W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. 1–6, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1994–2010.

SFJPSkor: S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Wiedza Powszechna, Warszawa 1968.

SFWP: S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.

SJPDor: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1969.

SJPSzym: *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1–3, wyd. 8, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.

Sław: F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5, Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Kraków 1952–1982.

SPP: J. Anusiewicz, J. Skawiński, *Słownik polszczyzny potocznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Wrocław 1996.

SPPiW: M. Grochowski, *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.

SSJ: *Slovník slovenského jazyka*, red. Š. Peciar, t. 1–6, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1959–1968.

SSiSL: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, koncepcja całości i red. J. Bartmiński, t. 1: *Kosmos*, z. 1–4, t. 2: *Rośliny*, z. 1–4, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1996–2019.

SStp: *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–9, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1987, t. 10–11, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 1988–2002.

SW: *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, Warszawa 1900–1927.

SWil: *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, wyd. staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno 1861.

SWJP: *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Wilga, Warszawa 1996.

TSBM: *Tlumačal'ny sloŭnik belaruskaj movy*, red. K.K. Atrahovič, t. 1–5, Belaruskaâ Saveckaâ Ènciklapedyâ, Minsk 1977–1984.

Tylkowa D. 1989: *Medycyna ludowa w kulturze wsi Karpat Polskich. Tradycja i współczesność*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 1–4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.

WDLP: *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache. Von den Anfängen des polnischen Schrifttums bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts*, begonnen, konzipiert und grundlegend redigiert von A. de Vincenz, zu Ende geführt von G. Hentschel, 2010 (online: http://diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/).

WDLT: Th. Menzel, G. Hentschel, *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Teschener Dialekt des Polnischen*, Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, Oldenburg 2003.

Wereńko F. 1896: *Przyczynek do lecznictwa ludowego*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne", t. 1, s. 99–228.

WSFJP: P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Świat Książki, Warszawa 2004.

WSF PWN: *Wielki słownik frazeologiczny z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

WSJP PAN: *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki (online: http://www.wsjp.pl/, dostęp: 4 kwietnia 2020).

WSNP: *Wielki słownik niemiecko-polski*, oprac. D. Janus i in., LektorKlett, Poznań 2007.

WSNP PWN: *Wielki słownik niemiecko-polski*, red. nauk. J. Wiktorowicz, A. Frączek, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

Summary

Expletives with the *szlag/szlak* component in General Polish and dialects

Keywords: idioms, expletives, names of diseases.

In the article the occurrence of the borrowing *szlag / szlak* 'apoplexy, paralysis' in General (Old and Modern) Polish as well as in Polish dialects has been presented. Expletives including this component have been depicted adopting a division that incorporates a syntactic scheme represented by a given phraseme. The variant character of a part of the expletives in relation to the compounds with the component 'devil' has been pointed out while regarding the phrasemes noted in the Warmian and Masurian dialects the possibility of interpreting them alternatively has been considered, i.e. as compounds in which the lexeme described is not a name of a disease but as a word meaning 'thunderbolt'.